

Steenhuizen in de bronnen

Het aantal middeleeuwse gebouwen in de provincie Groningen dat ons is overgeleverd, is klein, als we het grote aantal middeleeuwse dorpskerken buiten beschouwing laten. Verwonderlijk is dat niet: bouw-materiaal was in het verleden duur en bijgebrek aan aandacht voor monumenten zijn oude huizen vrijwel altijd gesloopt en werd het materiaal hergebruikt.

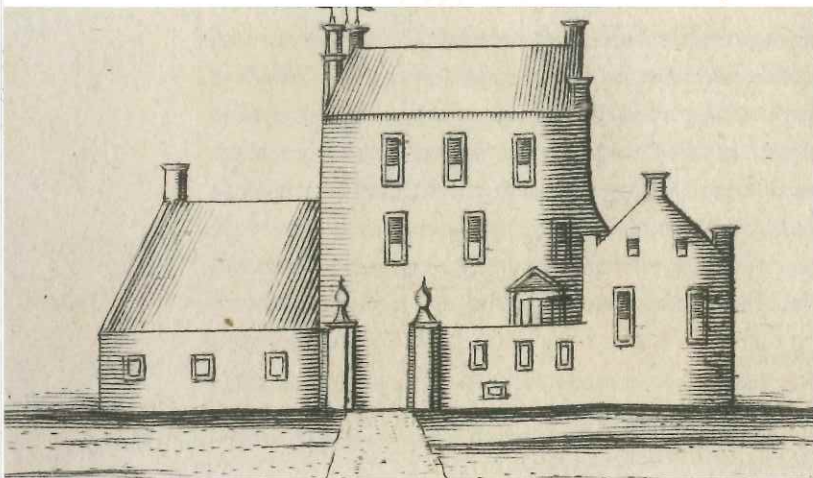
De steenhuisen in de provincie zijn op de vingers van één hand te tellen. Het aantal middeleeuwse huizen in de stad Groningen is veel groter, maar zij gaan meestal verborgen achter latere gevels en pleisterwerk. Als we een overzicht willen krijgen van de oude steenhuisen op het platteland, is de eerste bron natuurlijk het bekende werk *Ommelander borgen en steenhuisen* uit 1973, waarin hon-

derden, meest verdwenen, borgen en steenhuisen zijn samengebracht voor zover zij binnen de Ommelanden lagen.¹ De stad, het Gorecht, de Oldambten en Westervolde werden daarbij dus niet meegenomen. Van die gebieden ontbreekt nog een overzicht. De schrijvers van *Ommelander borgen* werden bij de samenstelling daarvan natuurlijk geconfronteerd met de moeilijke vraag wat we precies onder een 'borg' of een 'steenhuys' moeten verstaan. Het oudere werk van J.A. Feith, *De Ommelander borgen en hun bewoners* (1906) richtte zich voornamelijk op de huizen die in de 17e en 18e eeuw tot borg waren uitgegroeid. Bij *Ommelander borgen* heeft men de selectie ook uitgebreid tot talrijke steenhuisen die zich niet tot borgen hebben ontwikkeld. Als een steenhuys beschouwde men daarbij 'een stenen, versterkt, rechthoekig huys'. Dat geeft al aan dat men niet alleen het materiaal steen als criterium hanteerde, maar een huys van een bepaald type voor ogen had. Een probleem daarbij is dat net als Feith wij tegenwoordig niet duidelijk voor ogen hebben hoe de ontwikkeling van de stenen gebouwen precies verlopen is. Een vermelding van een huys met steen of oude resten van steen op een bepaald perceel of in een gebouw is dan een belangrijke bron. Het is echter niet voldoende om een de aanwezigheid van een steenhuys van een bepaald, weerbaar type met adellijke of aanzienlijke bewoning vast te stellen.

Bij de samenstelling van *Ommelander borgen* zijn bronnen van verschillende aard betrokken, zoals bestaande resten van muren en fundamenteën, bodemvondsten en schriftelijke bronnen. Een gedrukt boek impliceert een waterscheiding: een steenhuys wordt wel of niet vermeld; voor twijfelgevallen is beperkte plek. Dit geeft al aan dat het overzicht van steenhuisen onvolledig moet zijn: juist dat grijze gebied van plekken of vermeldingen die mogelijk op een steenhuys slaan, is ver in de meerderheid. Men heeft zich ten aanzien van de opname in het boek beperkt, om dat grijze gebied niet de zekere borgen en steenhuisen te laten overschaduwen.

Recentelijk is in Friesland het stinzenproject afgesloten, waarbinnen geprobeerd is om een zo volledig mogelijke inventarisatie van de vele honderden steenhuisen in die provincie te maken. De Ommelander (en Oldambtster) maatschappij was tot in de late Middeleeuwen vergelijkbaar met die ten westen van de Lauwers. Dit is een extra aanwijzing dat we in de provincie Groningen een veel groter aantal steenhuisen kunnen verwachten dan nu bekend is en, voor wat betreft de Ommelanden, in *Ommelander borgen* vermeld wordt.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan enkele schriftelijke bronnen die ons op het spoor kunnen brengen van

Meyma te Rasquert, afgebeeld in de rand van de Coenderskaart, 1677-1678. Meyma is één van de 24 borgen opgenomen in de randdecoratie; op de kaart zelf staan er echter veel meer – maar zeer klein – aangegeven. Collectie RHC Groninger Archieven (1536-4954)

Dijksterhuis te Pieterburen, omstreeks 1900. Op de foto is het oude, hoge steenhuis goed te zien. Collectie RHC Groninger Archieven (818-12627)

De pastorie te Warffum, een van de oudste steenhuisen in de Ommelanden. Foto M.A. Douma (1973), collectie RHC Groninger Archieven (818-16619)

die verborgen steenhuisen. Drie bronnen wil ik daarbij met name noemen: de expliciete vermeldingen van steen en stenen huizen, de boerderijnamen en de clauwlijsten. Door de samenstellers van *Ommelander borgen* zijn die bronnen overigens ook gebruikt, maar we kunnen er meer mee doen dan tot nu toe gebeurd is.

Verstening in de bronnen

Om te bepalen naar welke woorden we moeten zoeken wenden we ons eerst tot de oudste omvangrijke bron uit de Ommelanden: de 13e-eeuwse kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum. Bakstenen (*lateres*) komen we daarin maar één keer tegen: bij de bekende vermelding van de bouw van de kloosterkerk in 1238. De andere woorden voor (natuur)steen (*saxum*, kei, of *lapis*, steen) worden niet gebruikt in de betekenis van bouw materiaal. Het woord kasteel (*castellum*) ontmoeten we bij kastelen buiten Groningen, waaronder dat te Coevorden en een *castellum* tussen Buitenpost en Dokkum. Als het gaat om huizen in de Ommelanden is meestal sprake van *domus* (huis) en *castrum* (burcht of borg). Het gebruikte materiaal wordt vrijwel nooit genoemd. Eén keer wordt melding gemaakt van een *domus lapidea* (stenen huis). Men kan vermoeden dat de *castra* en *domus* altijd van steen zijn, maar of dat baksteen of natuursteen is blijkt niet.

Dat Latijnse woordgebruik komt overeen met wat we vinden in de latere Ommelander bronnen in de volkstaal, het Middelnederduits. Vaak is sprake van (*steen*)*hues*, een enkele keer van *borch*. Anders dan in Friesland vinden

we geen *stins*, net zomin als woorden als *sate* en *state* in Groningen inheems zijn. Met de vermeldingen van *steenhuisen* zijn niet alle problemen opgelost, want het is de vraag of dat woord in 1350 hetzelfde betekent als in 1550. In die tussentijd is ook de verstening van de boerderijen en de huizen in de dorpen immers voortgeschreden. Niet alleen weerbare huizen - en dat is een kenmerk van het klassieke steenhuis - zullen uit steen opgebouwd en van grachten voorzien zijn. Als in 1580 in Tjium sprake is van duizenden stenen afkomstig van de afbraak van een boerderij, hoeft dat niet te duiden op een voormalig weerbaar steenhuis als voorganger. Het kan ook een kort daarvoor door soldaten verwoeste boerderij zijn, die voor een deel al uit steen bestond. Als die vermelding van twee eeuwen eerder dateert, is de kans op een vermelding van de resten van een steenhuis veel groter, domweg omdat minder aannemelijk is dat een boerderij in de 14e eeuw uit steen opgetrokken wordt.

Met het woord 'steen' moeten we dus voorzichtig zijn. Opvallender is de aanduiding van een boerderij als een *hues* in plaats van een *heert*. Tot in de 17e eeuw, zo leert de ervaring, is dit een aanwijzing dat het meer dan een gemiddeld gebouw betreft. Dat kan blijken uit de (adelijke) bewoners, uit andere vermeldingen of uit later vastgestelde bouwresten. Kortom: als we op zoek gaan naar vermeldingen van steenhuisen, moeten we in de latere eeuwen meer letten op *hues* dan op *steen*.

In de stad Groningen was de situatie heel anders. De verstening van de bebouwing heeft daar vermoedelijk al eerder zijn beslag gekregen. In de stad vinden we, naast

kamers (eenkamerwoningen) nog veel vaker vermeldingen van *husen* en *steenhusen*. De betekenis van die termen is ongetwijfeld anders dan op het platteland. De functie en de relatie met de omgeving en omliggende bebouwing was in de stad natuurlijk heel anders. Ook hier geldt dat we nauwkeurig moeten onderzoeken wanneer welke huizen als (*steen*)*husen* worden aangeduid, voordat we de betekenisontwikkeling van die woorden kennen en conclusies uit losse vermeldingen kunnen trekken. Niet alle *steenhusen* in de stad hoeven van het type van het Calmershuis in de Oude Boteringestraat of het Hinckaerthuis in de Oude Kijk in 't Jatstraat te zijn. Wel kunnen we vermoeden dat bij veel vermeldingen van *steenhusen* niet alleen geduid wordt op het gebruikte bouw materiaal, maar ook op een bepaald type huis.

De hervormde kerk van Wittewierum, omstreeks 1800. De (verbouwde) kerk was het enige overblijfsel van het klooster, waar de beroemde laat-13e eeuwse kroniek van de abten Emo, Menko en een onbekende derde werd geschreven. Uitsnede tekening collectie RHC Groninger Archieven (W72-1d)

Boerderijnamen

Vele boerderijen hebben en hadden namen. Boerderijnamen zijn als losse aanduidingen en zonder aanvullende gegevens moeilijk te interpreteren. Er zijn eeuwenoude bij, maar dat wil niet zeggen dat ze in het algemeen onveranderlijk zijn. Een aanzienlijke 19e-eeuwse boerderij kan voorzien worden van een nieuwe aanduiding die de allure van dat moment weerspiegelt en die zich voordoet als een oude naam. Zeker als men de spelling met veel ae's en overbodige h's kiest, zoals projectontwikkelaars ook graag doen. Men moet er dus voor waken om aan dergelijke spellingen een hoge ouderdom te ontlelen.

Er is een grote verscheidenheid in oude boerderijnamen. Vaak, maar lang niet altijd, zijn de namen ontleend aan een eigenaar of bewoner op een bepaald moment en zij kunnen dan oudere namen vervangen. De meeste oudere namen eindigen op -heerd, maar ook -huis, -stede, -weer, -heem en dergelijke komen voor. Die uitgangen

zijn nogal eens uitwisselbaar. Zo heet Eisingeheim bij Zandeweer in 1397 *domus Eysingamannorum* (het huis van de Eysinga's), maar vinden we de naam Eisingehuis niet terug. Opvallend zijn natuurlijk de boerderijnamen op -borg, zoals Gommelborg bij Delfzijl, Krakenborg bij Middelstum en Witsenborg bij Zuidwolde. Vreemd genoeg zijn dat juist vaak namen waarbij geen harde gegevens over het bestaan van een steenhuis bekend zijn.

Namen met steen, als Steenklip te Eppenhuizen en Stenenborch alias Schaepeheerd in Ten Boer, kunnen wel verwijzen naar een boerderij op een plek van een voormalig steenhuis, maar dat soort samenstellingen zijn zeldzaam. Algemener zijn boerderijnamen op -huis, zoals Cruisemahuis en Hoytingehuis onder Hoogkerk. Dit laatste heet in 1379 ook expliciet *domus lapidea*. De boerderij Het Huis ter Hamrick, ook onder Hoogkerk, wordt in een bron ook de Luysenborch genoemd. Bij die gevallen is het duidelijk dat het hier niet om een gewone boerderij gaat.

Bijzonder interessant zijn ook samengestelde boerderijnamen van het type als Crallingeheimsterheerd, Gayeborchheerd, Hayemahuesterheerd of Tuerhuesterheerd, alle uit de omgeving van Middelstum. In die gevallen lijkt het op grond van de naam wel zeker dat op de plaats van de latere boerderij een ander bouwwerk gestaan heeft en wel iets wat de moeite waard is om in de naam te laten voortleven. In het geval van een aantal van dergelijke heerden is uit andere bronnen inderdaad bekend dat op die percelen steenresten gevonden werden.

In Groningen kennen we, anders dan in Friesland en andere provincies, geen *mottes*, steile kunstmatig opgeworpen heuvels waarop een versterkt kasteeltje stond. De vermeldingen van versterkte huizen in de kroniek van Wittewierum hebben vermoedelijk op dit soort mottekastelen betrekking. Wellicht moeten we die zoeken in boerderijnamen als Hoog(e)heim of samenstellingen met 'bol' of 'bult', zoals Bolstede, Bolheem en De Bult te Lutjegast, Bolheem te Doezum en Bolhuis te Wirdum.

Het zijn maar enkele voorbeelden uit het grote bestand boerderijnamen in de provincie Groningen. Duidelijk is dat een systematische studie naar geschiedenis en betekenis van de Groninger boerderijnamen veel kennis over de geschiedenis van de boerderijen zelf zal opleveren.

Clauwen en edele heerden

Een belangrijke bron om mogelijke steenhuisen op te sporen zijn de overzichten van edele heerden, clauwlijsten of clauwregisters genaamd. Edele heerden zijn heerden waarop het recht rustte om eens in de zoveel jaar bij toerbeurt de alleensprekende rechter, de redger,

Hoytingehuis bij Hoogkerk in 1732. Fragment van de kaart van de Westerstadshamrik door Henricus Teysinga. Collectie RHC Groninger Archieven (1536-691)

in een rechtstoel of jurisdictie te benoemen. Tot voor kort was de misvatting wijdverbreid dat alle boerderijen met een zekere omvang dit recht bezaten. Tegenwoordig is het wel duidelijk dat dit niet het geval was. In sommige rechtstoelen vinden we maar enkele boerderijen terug en in Hunsingo en Favelingo is het aantal edele heerden altijd kleiner dan het totale aantal boerenbedrijven, zelfs als we de boerderijen van kloosters en kerken buiten beschouwing laten. De samenstellers van het boek *Ommelanden borgen* gingen er echter nog wel van uit dat in principe alle grotere boerderijen over rechten moesten beschikken. Daarom speelden de edele heerden een beperkte rol bij het opsporen van voormalige steenhuisen. Men zag in de edele heerden immers in principe gewoon boerderijen. Daarmee is het geenszins zeker en zelfs niet heel waarschijnlijk dat alle edele heerden teruggaan op middeleeuwse steenhuisen, maar bij nader onderzoek blijkt dat toch vaak het geval te zijn. Nader onderzoek moet uitwijzen of dit een algemeen patroon is.

Men mag in elk geval aannemen dat een clauwlijst met edele heerden een overzicht geeft van die huizen waarvan de eigenaren op een bepaald moment van zodanig belang waren, dat zij aanspraak konden maken op één of meer ommegangen in het rondgaande redgerrecht. Een moeilijkheid daarbij is dat de clauwlijsten vaak niet gedateerd zijn. Zelfs als dat het geval is - we vinden dateringen vanaf het jaar 1300 - dan komen de verdelingen natuurlijk niet uit de lucht vallen, maar dan borduren zij voort op oudere machtsverhoudingen die al vóór het moment van de samenstelling bestonden. Men zal immers oudere rechten niet zomaar opgeven.

De clauwlijsten die wij kennen, zijn voor het grootste gedeelte opgesteld in de 15e en 16e eeuw, maar zijn meestal alleen bekend in afschriften van enkele eeuwen later. Daarom is het vaak lastig om ze te interpreteren en worden ze bij onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis nog te weinig gebruikt. Toch leveren zij veel op. De clauwlijsten geven naast de namen van edele heerden dikwijls aanwijzingen over een steenhuis op de plaats van of nabij de boerderijen zelf. Zo wordt de al in de 15e eeuw verdwenen edele heerd Tjassingaheem bij Zandeweer in een later clauwboek omschreven als 'dat stenige heem bij

Tyarssuma hues'. Dat wijst op een voormalig steenhuis nabij de boerderij Tjaertsemahuis, waarvan later alleen een heem met puinresten aanwijsbaar was. Ook in de gevallen dat niet expliciet sprake is van steen, kunnen door localisering van de edele heerden plaatsen worden aangewezen waar door archeologisch en bouwhistorisch onderzoek resten van steenhuisen kunnen worden vastgesteld.

Een aardig voorbeeld daarvan is de wierde Valkum. In 1869 werd van daarvan gezegd dat er 'vroeger eene burg stond, doch waarop men thans eene nette boerenwoning ziet'. Latere onderzoekers bestempelden deze vermelding als fantasie, maar na reconstructie van de edele heerden blijkt dat Froumaheerd, waarop in 1393 de helft van de omgaande rechten van de rechtstoel Winsum en Bellingeweer rustte, op Valkum gestaan moet hebben. Hierdoor is het zeer waarschijnlijk dat op die wierde in de 14e eeuw een aanzienlijk steenhuis gestaan moet hebben.²

In Groningen kennen we, anders dan in Friesland en andere provincies, geen mottes, steile kunstmatig opgeworpen heuvels waarop een versterkt kasteeltje stond.

Balans

In de schriftelijke bronnen, soms van eeuwen na de Middeleeuwen, zijn nog vele aanwijzingen voor middeleeuwse steenhuisen te vinden. Ze zijn moeilijk te interpreteren, maar als we de historische vermeldingen combineren met onze kennis over bouwgeschiedenis, archeologie, eigendomsgeschiedenis en historisch-geografische omstandigheden, is het mogelijk de nu bekende locaties van voormalige steenhuisen minstens te verdubbelen. Volledige zekerheid zal daarbij niet verkregen kunnen worden, maar met het Friese voorbeeld voor ogen mogen we aannemen dat de bebouwing van de middeleeuwse Ommelanden er anders uitzag dan we ons op grond van de huidige overzichten kunnen voorstellen.

Noten

- 1 W.J. Formsma, A. Pathuis en R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, *De Ommelanden borgen en steenhuisen* (Assen 1973).
- 2 Redmer Alma, 'Adel in Winsum in de Late Middeleeuwen', in: *Winsum 1057-2007*, dez. e.a. red. (Winsum 2007) 127-157, ald. 145.